

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΠΟΡΤΟΣ (16ος αἰ.):
ΕΝΑΣ ΙΔΙΟΦΥΗΣ ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥΗΡΑΚΛΗΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ
Ὀμότιμος Καθηγητὴς τοῦ
Πανεπιστημίου Πατρῶν

Ἐνα ἀπὸ τὰ συναρπαστικώτερα κεφάλαια στὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας εἶναι, ἀναμφιβόλως, ἡ κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ ἐρμηνεῖα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ οὐσιαστικὰ ἄρχισε νὰ καταγράφεται τὸν 16^ο αἰῶνα. Δίπλα στοὺς κορυφαίους φιλόλογους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν ἔλευσινιο τραγικό, στέκεται ἰσοϋψῆς ὁ κρητικὸς Φραγκίσκος Πόρτος (1511-1581)¹, «ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἑλληνοστὲς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες»², ποὺ ἐπιπλέον σφράγισε μὲ τὴν δράση του τὴν ἱστορία τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλβετία³.

Ἡ φιλολογικὴ προσφορὰ τοῦ Πόρτου, ποὺ κατὰ τὸ διάστημα 1562-1581 δίδαξε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὸ νεοσύστατο Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης, ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ. Σύμφωνα μὲ τὸν Joseph Sturm⁴, ἡ παρουσία τοῦ Πόρτου στὴν

1. Συγκεντρωμένη τὴν βιβλιογραφία γι' αὐτὸν βλ. στὸ μελέτημα τοῦ Ν. Παναγιωτάκη, *Ὁ Φραγκίσκος Πόρτος στὴ Γενεὴν*, στὸν τόμο "Olivier Reverdin – Νίκος Παναγιωτάκης, *Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴ Γενεὴν τοῦ Καλβίνου*", ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1995, σσ. 90-91.
2. Olivier Reverdin, *Ἡ Γενεὴν, ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία*, στὸν τόμο "Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴ Γενεὴν τοῦ Καλβίνου", ὁ.π., σ. 26.
3. Βλ. κυρίως Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δραστηριότητα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536-1559)*, "Θησαυρίσματα", 18 (1961), σσ. 7-118.
4. *Beiträge zur Vita des Humanisten Franciscus Portus (1511-1581)*, "Programm des K. Neuen Gymnasiums für das Studienjahr 1902-1903", Würzburg 1903, σσ. 5-6.

Γενεύη ἀναζωογόνησε τὶς φιλολογικὲς σπουδές. Ὁ κρητικὸς οὐμανιστὴς ἀπετέλεσε τὸν κυριώτερο παράγοντα τῶν δραστηριοτήτων, ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν ἑλβετικὴ πανεπιστημιούπολη γύρω ἀπὸ θέματα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσας. Ὅ,τιδήποτε σχετικὸ δημοσιεύθηκε στὴν Γενεύη κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκεῖ παρουσίας του ὀφειλόταν στὴν δική του παρότρυνση ἢ ὀπωσδήποτε εἶχε κάποια σχέση μὲ αὐτόν.

Τὰ ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα ἔργα του συνιστοῦν ἓνα ἐπιβλητικὸ σύνολο, ποὺ ἀναφέρεται σὲ πλεῖστα ὅσα θέματα τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ ἀναδεικνύει τὴν ὀξύνοιά του στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ τὴν ἀπαράμιλλη ἐρμηνευτικὴ του ἱκανότητα, δικαιώνοντας τὴν φήμη ποὺ τὸν περιέβαλλε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. Δὲν ἀποτελεῖ, πιστεύω, ἀπλὴ φιλοφρόνηση τὸ ἐγκωμιαστικὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀφιέρωσε στὴν μνήμη του ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους φιλολόγους τῆς Ἀναγέννησης, ὁ Isaac Casaubon (1559-1614)⁵, καὶ ποὺ τελειώνει μὲ τοὺς στίχους:

«...Πόρτε, σύ δ' οὕτως,/ ὦ ζῶν μέγιστε νῦν θανών, / καὶ Μοίσας καὶ πάντας ὅσοι Μοίσας ἐφίλαθεν,/ ζῶν τ' ὠφέλησας, ὠφελεῖς τε νῦν θανών"⁶.

Ἡ συμβολὴ του στὴν μελέτη τοῦ Αἰσχύλου εἶναι γνωστὴ στοὺς μετέπειτα φιλόλογους κυρίως ἀπὸ διορθώσεις καὶ ἐρμηνεῖες, τὶς ὁποῖες εἶχε προτείνει κατὰ τὶς παραδόσεις του πρὸς τοὺς σπουδαστὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης καὶ ποὺ μὲ ποικίλους τρόπους ἔφθασαν ἕως τὶς ἡμέρες μας. Ποικίλα σχόλια στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου ἔχει σημειώσει ὁ Πόρτος καὶ στὰ περιθώρια τῶν σελίδων (λατινιστὶ *marginalia*) ἐνὸς βιβλίου", καταχωρισμένου στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λέιντεν μὲ τὰ στοιχεῖα 756D22. Πρόκειται γιὰ ἀντίτυπο τῆς ὀνομαστῆς ἔκδοσης τοῦ Αἰσχύλου τοῦ 1557, ποὺ ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία Πέτρου Victorius καὶ Ἑρρίκου Στεφάνου⁷. Τὰ *marginalia* αὐτά, τὴν ὑπαρξὴ τῶν

5. Γιὰ τὸν φιλόλογο αὐτὸν βασικὴ παραμένει ἡ μονογραφία τοῦ Mark Pattison, *Isaac Casaubon (1559-1614)*, Oxford 1891 (ἀνατ. Γενεύη 1970).

6. Πβ. E. Legrand, *Bibliographic Hellenique*, τόμ. 2, Paris 1885, σσ. 32-33.

7. Περιγραφή τῆς ἔκδοσης αὐτῆς βλ. στὸ βιβλίο: Monique Mund-Dopchie, *La survie d'Eschyle à la Renaissance. Éditions, traductions, commentaires et imitations*, Lovanii, Aedibus Peters 1984, σ. 124 κ.έ.

όποιων ἐπισήμανε πρώτη ἡ καθηγήτρια M. Mund-Dorchie, παραμένουν ἄγνωστα ἕως τώρα καὶ ἀνέκδοτα.

Ὡστόσο, αὐτὸ πὺν ἀποτελεῖ τὴν κύρια συμβολὴ τοῦ Πόρτου στὴ μελέτη τοῦ μεγάλου τραγικοῦ εἶναι ἓνα ὑπόμνημα (δηλ. σχόλια) σὲ ὅλες τὶς τραγωδίες τοῦ, πὺν σώζεται στὸν κώδικα B.P.L. 180 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λέιντεν⁸. Φωτοτυπία τοῦ κώδικα, τὸν ὁποῖο ἐντόπισα ἀπὸ περιγραφές σὲ καταλόγους χειρογράφων, ἔχω στὰ χέρια μου ἀπὸ καιρὸ, ὡστόσο τεχνικοὶ λόγοι, σχετικοὶ μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς φωτοτυπίας, μὲ ἀνάγκασαν νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Λέιντεν, ὅπου μελέτησα ἐπὶ δύο ἐβδομάδες τὸ χειρόγραφο.

Μὲ τὰ σχόλια αὐτά, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἤδη τρία μελετήματά μου, ἔχει ἀσχοληθῆ καὶ ἡ M. Mund-Dorchie⁹ διατυπώνοντας οὐσιώδεις παρατηρήσεις. Ἐπειδὴ ἔχω πρόθεση νὰ τὰ ἐκδώσω σταδιακά, τὰ μελέτησα ἐντατικὰ καὶ εἶμαι, ὡς ἐκ τούτου, σὲ θέση νὰ ὑπογραμμίσω κάποια σημεῖα, ἐν πολλοῖς ἄγνωστα.

Ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονίσω ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο τοῦ Πόρτου, πὺν ἀποτελεῖται ἀπὸ 347 φύλλα καὶ περιέχει σχόλια, γραμμένα στὴν λατινική, σὲ ὅλες τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου. Δυστυχῶς, ἀρκετὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου μὲ σχόλια στὸν Ἄγαμέμνονα εἶναι ἐντελῶς δυσανάγνωστα, ἐπειδὴ ἡ διάχυση τῆς μελάνης, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἔχει διαβρώσει τὸ χαρτί. Ἄν ἐξαιρέσωμε τὸ κενὸ τῶν φύλλων αὐτῶν, τὸ ὑπόλοιπο χειρόγραφο δὲν παρουσιάζει σημαντικὰ προβλήματα ἀπὸ ἄποψη παλαιογραφική.

Τὰ σχόλια, πὺν φαίνεται πῶς ὁ Πόρτος δὲν τὰ προόριζε γιὰ ἔκδοση, ἐξυπηρετοῦσαν διδακτικὲς ἀνάγκες, ἦταν δηλαδὴ οἱ προσωπικὲς του σημειώσεις, πὺν τὶς χρησιμοποίησε κατὰ τὶς παραδόσεις του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης. Τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ τοῦ κρητικοῦ λογίου θεωρεῖται σημαντικὸ ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς φιλολόγους, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, γιὰ δύο κυρίως λόγους:

8. Περιγραφή του βλ. στοὺς R. Lachmann καὶ F. E. Granz, *Catalogus translationum: Mediaeval et Renaissance Latin Translations and Commentaries*, τόμ. 2, Washington 1971, σ. 10. Ἀναλυτικότερη περιγραφή βλ. στοῦ Ἡρακλῆ Ἐμμ. Καλλέργη, «Φραγκίσκου Πόρτου Ὑπόμνημα στὸν Αἰσχύλο», *Ἀριάδνη*, 2(1984), σ. 70 κ.έ.
9. *Ὀπ.π.*, σ.222 κ.έ.

α) Είναι τὸ μόνο ἔργο, ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, πού περιέχει σχόλια σὲ ὅλες τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου.

β) Ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς σπάνιες ἐργασίες, μαζί μὲ αὐτὴν τοῦ Garbitius, πού ἀναλύει τὸν *Προμηθεὺς Δεσμώτης* μὲ τρόπο ἐντυπωσιακὰ πολὺπλευρο¹⁰.

Τὰ σχόλια εἶναι ποικίλα: γλωσσικά, πραγματολογικά, αἰσθητικά, σχόλια πού ἀναλύουν τὴν ψυχολογία τῶν προσώπων κάθε τραγωδίας ἢ κατατοπίζουν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὰ δρώμενα στὴ σκηνή, σχόλια στὰ ὁποῖα συζητοῦνται οἱ γραφές τοῦ κειμένου ἢ θίγονται προβλήματα καθαρῶς ἐρμηνευτικά.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι, σὲ μία ἐποχὴ ὅπου ὁ Αἰσχύλος ἦταν, κατὰ κύριο λόγο, ἀντικείμενο ἠθικῶν ἐρμηνειῶν καὶ οἱ οὐμανιστές προσπαθοῦσαν νὰ ἀποδεσμεύσουν μόνο τὰ νοήματα, ὁ Πόρτος εἶναι ὁ μόνος πού ἀποκαλύπτει τοὺς τρόπους διαμόρφωσης τοῦ ὕφους καὶ δείχνει εὐαισθησία στὴν ὁμορφιὰ ὀρισμένων εἰκόνων του¹¹.

Ὁ Πόρτος, γνήσιο τέκνο μιᾶς ἐποχῆς, πού δὲν ἀντιμετώπιζε τὶς αὐθεντίες τοῦ παρελθόντος μὲ δέος ἀλλὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα¹², δὲν διστάζει νὰ ἐντοπίζη τὰ ἀδύνατα, κατὰ τὴ γνώμη του, σημεῖα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου. Π.χ., στὸν στ. 34 τῶν *Εὐμενίδων* παρατηρεῖ ὅτι ὁ ποιητὴς κακῶς ἄφησε τὴν σκηνὴ ἔρημη, δεδομένου ὅτι ἡ ἰέρεια ἦταν πλέον μέσα στὸν ναὸ καὶ ὁ χορὸς δὲν εἶχε εἰσελθεῖ ἀκόμη στὴ σκηνή. Σὲ ἓνα ἄλλο σχόλιό του, στοὺς στ. 653 κ.ἑξ. τῶν *Χοηφόρων*, μέμφεται τὸν ποιητὴ, ἐπειδὴ παρουσιάζει τὸν Ὁρέστη νὰ κρούη τὴ θύρα τοῦ ἀνακτόρου, γιὰ νὰ τοῦ ἀνοίξουν, πράγμα πού –ὅπως γράφει– ταιριάζει περισσότερο σὲ κωμωδία παρὰ σὲ τραγωδία.

Στὰ σχόλια περιλαμβάνονται καὶ διορθώσεις στὸ κείμενο τῶν τραγωδιῶν¹³. Οἱ διορθώσεις, τὸ πλῆθος τῶν ὁποίων ἐντυπωσιάζει, εἶναι

10. Ὁπ.π., σ. 229 κ.ἑ.

11. Ὁπ.π., σ. 395 κ.ἑ.

12. Ὁ Lorenzo Valla, γιὰ παράδειγμα, στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ *Dialecticae Disputationes*, παρατηρεῖ ὅτι θὰ ἦταν ντροπὴ, ἂν ἀπαγόρευε στοὺς μαθητές του νὰ διατυπώσουν τυχόν ἀντιρρήσεις τους στὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη (*Der Kommentar in der Renaissance. Herausgegeben von August Buck und Otto Herding. Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung 1*, σ. 16).

13. Κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων δὲν χωρίσθηκαν ποτὲ (*Der Kommentar in der Renaissance*, ὀπ.π., σ. 91).

–κατὰ κανόνα– εὔστοχες καὶ ἀποκαλύπτουν τὸ ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένο φιλολογικὸ αἰσθητήριό τοῦ Πόρτου. Σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς διορθώσεις τοῦ ὁ κρητικὸς σχολιαστὴς προηγεῖται ὄχι μόνον φιλολόγων τῆς ἐποχῆς του, νεωτέρων στὴν ἡλικία ἀπὸ τὸν ἴδιο –ὅπως τοῦ Scaliger, τοῦ Canter καὶ τοῦ Casaubon–, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ μεταγενεστέρων.

Ἐνδεικτικῶς, μνημονεύω ἐδῶ δύο ἀπὸ τὶς διορθώσεις αὐτές. Στὸν στ. 137 τῶν *Εὐμενίδων* ἡ γραφὴ “σὺ δ’ αἵματηρόν”, διόρθωση τοῦ “οὐδ’ αἵματηρόν” τῶν χειρογράφων, ἀποδίδεται στὸν Pierson. Στὴν πραγματικότητα, τὴν διόρθωση πρότεινε πρῶτος ὁ Πόρτος, παρέχοντας μάλιστα καὶ πλήρη παλαιογραφικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς, πὺ εἶχε παρεισφρήσει στὰ χειρόγραφα. Ἐπίσης, στὸν στ. 554 τῶν *Περσῶν* τὸ “οὐτώ”, γραφὴ ὄλων τῶν χειρογράφων καὶ τῆς ἐκδοσης τοῦ Victorius (πὺ εἶχε ὁ Πόρτος ὑπ’ ὄψη του), ἔχει διορθωθῆ στὸ ὑπόμνημα σὲ “οὐ καί”. Τὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι καὶ ὁ Page στὴν ἐκδόσή του υἱοθέτησε τὴν ἴδια γραφὴ, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ὅτι τὸν εἶχε προλάβει ἓνας φιλόλογος τοῦ 16ου αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ σχόλια ἀπουσιάζει ὁποιαδήποτε μορφὴ ἠθικῆς ἢ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, πρᾶγμα πὺ διαφοροποιεῖ τὴν μέθοδο τοῦ Πόρτου ἀπὸ τὴν μέθοδο τῶν μεσαιωνικῶν σχολιαστῶν¹⁴ καὶ δίνει στὴν ἐργασία του χροῦμα ἀναγεννησιακὸ. Τὸ σπουδαιότερο ὁμως ἀναγεννησιακὸ γνώρισμα τῶν σχολίων εἶναι τὸ κριτικὸ πνεῦμα πὺ τὰ διαπνέει:

Παραλλήλως πρὸς τὴν συζήτηση τῶν προβλημάτων τοῦ κειμένου, ἀποτιμᾶται ἡ ἀξία τῶν σκέψεων τοῦ Αἰσχύλου, γίνεται διερεύνηση τῶν προθέσεων του¹⁵, ἐξαίρονται οἱ ἀρετές του καὶ ἐπισημαίνονται οἱ ἀδυναμίες του.

14. Τὰ μεσαιωνικά, ὅπως καὶ τὰ ἀναγεννησιακά, σχόλια ἦταν συχνὰ βεβαρημένα μὲ ἠθικὲς ἐρμηνεῖες. Γιὰ τὴν ποίηση, ἰδιαιτέρως, οἱ μεσαιωνικοὶ σχολιαστὲς πίστευαν ὅτι περιέχει ἐξαιρετικὰ σπουδαῖες ἀλήθειες, τὶς ὁποῖες προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκαλύψουν μὲ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα (*Der Kommentar in der Renaissance*, ὅπ.π., σσ. 191 καὶ 125).

15. Π.χ. στὸ σχόλιο τῶν στ. 397-414 τῶν *Εὐμενίδων* ὁ Πόρτος σημειώνει: «assentatiunculum olet» (= κολακείας ὄζει). Ἐπίσης, σχολιάζοντας τὸν στ. 231 τῶν *Περσῶν* παρατηρεῖ: «Dedita opera fit ἐπεισόδιον hoc a poeta, ut inserat encomium, Athenarum» (= Σκόπιμα πλάθεται αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ἀπὸ τὸν ποιητὴ, γιὰ νὰ πλέξει τὸ ἐγκώμιο τῶν Ἀθηνῶν).

Τελειώνοντας την σύντομη αυτή παρουσίαση τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὸν Αἰσχύλο, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ἡ ἐνασχόλησή μου μὲ αὐτὸ μὲ ἔπεισε γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ εὐσυνειδησία τοῦ συγγραφέα του, τὸ μεγάλο εὖρος τῶν γνώσεών του καὶ τὴν ὀξύτατη κριτικὴ του σκέψη. Ὁ κρητικὸς οὐμανιστὴς, χωρὶς νὰ ἀποφεύγη τὰ λάθη, εἴτε στὴν κριτικὴ εἴτε στὴν ἐρμηνεία, εἶναι ἕνας ἰδιοφυῆς σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχύλου. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ καὶ εὐπρόσδεκτη θεωρῶ τὴν συμβολὴ τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου, δεδομένου ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ ὀριστικὴ μορφή τους ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπιτακτικὸ καὶ δυσχερές στὴν ἱκανοποίησή του *desideratum* τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Denys Page, πὺν προλογίζοντας τὴν ἔκδοση του (Ἐξφόρδης) γράφει μεταξὺ ἄλλων (σ. V); “*Aeschyli fabulas qui recensere conatur, opus aggreditur perdificile, ne dicam desperandum*”¹⁶

---

16. Ἡ μετάφραση: “Ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου ἀναλαμβάνει ἔργο ἐξαιρετικὰ δύσκολο, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀπελπιστικό”.